

INTYMUMAS ANTANO VAIČIULAIČIO LAIŠKUOSE ŽMONAI JOANAI ABRAMIKAITEI

INTIMACY IN ANTANAS VAIČIULAITIS'S LETTERS TO HIS WIFE JOANA ABRAMIKAITĖ

Neringa KLIŠIENĖ

Vilniaus universitetas

Lietuvių literatūros katedra

Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius

nklisiene@gmail.com

Santrauka

Straipsnio akiratyje – nepublikuoti, prieinami tik rankraštiniu pavidalu Antano Vaičiulaičio laišakai žmonai Joanai Abramikaitei-Vaičiulaitienei, apimančys bene visą jų bendro gyvenimo laikotarpį (1948–1991). Asmeninė Vaičiulaičio korespondencija – neišsemiamas šaltinis kasdienio gyvenimo subjektyvumui aktualizuoti, kartu tai poetiškai estetizuota dviejų žmonių meilės istorija, kuri epistoliniuose tekstuose atsiskleidžia dviem – raiškos ir teminiu – lygmenimis. Į šiuos lygmenis ir susitelkiama, ketinant išanalizuoti laiškuose pasirodančią diskursyvinių modalumų visumą ir aptarti teminius kodus, retorines priemones, pragmatinius efektus, kuriuos apima šiame tyrime svarbus intymumo konceptas, leidžiantis kalbėti ir apie laiško subjekto reprezentacijos ir autoreferencinę sistemas. Epistolinio subjekto saviraiška privataus pobūdžio laiškuose yra susijusi su konkretaus laikotarpio istorine, kultūrine intymumo samprata. Šios sampratos semantiniame lauke aptariamoms ir asmeninės Vaičiulaičio korespondencijos specifiką atskleidžiančios ypatybės.

Esminiai žodžiai: *asmeninė korespondencija, intymumas, Antanas Vaičiulaitis, autoreferencija, epistolinė scenografija.*

Summary

The article focuses on unpublished handwritten letters of Antanas Vaičiulaitis to his wife Joana Abramikaitė-Vaičiulaitienė, which cover almost entire period of their life together from 1948 to 1991. The personal correspondence of Vaičiulaitis is an inexhaustible source for bringing the subjectivity of everyday life up-to-date. It also is a poetically aesthetic love story between two people, which in epistolary texts opens on stylistic and thematic levels. These two levels are taken as a the subject of research of the discursive modality as a whole searching for thematic codes, rhetorical devices, pragmatic effects, summed up by the concept of intimacy. The concept, very important in this analysis, allows to talk about the systems of letter's subject representation and self-reference. Knowing that the epistolary subject's self-expression in private letters is concerned with historical and cultural conception of intimacy in specific time, the features of Vaičiulaitis's personal correspondence in the semantic field of self-expression are also discussed.

Key words: *personal correspondence, intimacy, Antanas Vaičiulaitis, self-reference, epistolary scenography.*

Ižanga

Kalbėdamas apie laiškus, Algirdas Julius Greimas yra teigęs, kad europietiškoje tradicijoje epistolinio mokėjimo veikti aksiologija bei tipologija yra ir sutartinė, ir privaloma, pavaldi dviem susikryžiuojantiems klasifikacijos kriterijams: tematikai, kuri atitinka pasirinkto diskurso tipą (tai gali būti šeimyninis, politinis, religinis ir pan.) ir adresatų morfologinėms skalėms (vieša / privati, vyras / moteris, viršininkas / pavaldinys). Būtent šie dveji stereotipai, remiantis Greimu, ir valdo laiškų rašymą, aprėpiantį ir mokėjimo veikti etiką (Greimas, 2008, 23).

Šio straipsnio centre – asmeninė, į Antano Vaičiulaičio *Laiškų* (2013) rinktinę nepatekusi, tačiau gausi ir nepaprastai įdomi rašytojo korespondencija žmonai, t. y. tokie laišakai, kuriuos kanadiečių mokslininkė Jelena Jovicic, tyrinėjusi autobiografinę XIX a. prancūzų raštiją, neabejotinai įvardintų *intymiąja* epistolika, o pagal Greimo klasifikaciją jie adresatų morfologinėje skalėje

atsidurtų tarp *vieša* ir *privatu*. Vis dėlto XX a. antroje pusėje rašyti Vaičiulaičio laišakai žmonai intymumo atvirai neeksplikuoja, tačiau tai nereiškia, kad jo tekstuose nėra. Kokią gi teksto strategiją laiškų adresantas renkasi? Kuo ypatinga intymioji epistolinė Vaičiulaičio komunikacija? Tačiau iš pradžių trumpai aptarkime tiriamų laiškų korpusą, laikydamiesi požiūrio, kad asmeninio pobūdžio epistolika ne tik steigia, bet ir liudija intymumo buvimą, Vaičiulaičio atveju – į kalbinį teksto paviršių išskylančią pirmiausia kaip artimas žmonių ryšys, grindžiamas visišku atsidavimu ir pasitikėjimu. Savo ruožtu jis tampa nuoroda ir į laiško subjekto autoreferenciją.

Asmeninį Vaičiulaičio gyvenimą liudijančiai egodokumentikai priklauso ir Maironio lietuvių literatūros muziejaus archyvuose saugoma privataus pobūdžio korespondencija žmonai Joanai Abramikaitei-Vaičiulaitienei, apimanti 1948–1991 metų laikotarpį. Tiriamąjį laiškų korpusą sudaro 117 Vaičiulaičio laiškų, įprasminusių bendrą jūdviejų gyvenimą. Šiame tyrime adresatės – mylimosios, žmonos, motinos – balsas nėra „girdimas“ (analizuojami tik pagrindinio korespondento laišakai), tačiau ji kaip laiško gavėja, kaip Vaičiulaičio viso gyvenimo dominantė – „geroji siela“ – yra lemiamas faktorius, išryškinantis jų santykį.

Sklandant šių laiškų masyvą, pirmiausia į akis krenta nuostabą keliantis jo vientisumas (jausminis intensyvumas per visus keturiasdešimt ketverius bendro gyvenimo metus išlieka nepakitęs), nors didesni laiškų ciklai telkiasi pagal tam tikrus bendro Vaičiulaičių gyvenimo etapus: 1948 metai ženkliną laikotarpį iki jūdviejų susitikimo Amerikoje ir jungtūvių; 1951-ieji – kai Vaičiulaitis pradėjo dirbti JAV informacinės agentūros „Amerikos balsas“ Niujorko lietuvių skyriuje; 1954-ieji – jam atsidūrus Vašingtone, kai ten perkeliamas „Amerikos balso“ radijas su visais bendradarbiais, ir Joanai Vaičiulaitienei keletą kartų (1970 ir 1973 m.) išvykus į Braziliją, lankyti sesers. Visus šiuos etapus vienijanti jungtis – laikinas išsiskyrimas. Sąlygiškai atskirą laiškų pogrupį sudarytų teminiai laišakai, t. y. tokie, kurie Vaičiulaičio

rašyti minint svarbiausias jų bendrabūvio progas: galima sakyti, tai poetiškiausi laišakai – vestuvių metinių paminėjimai, Joanos gimtadienio, dukterų gimimo proga rašyti laišakai-sveikinimai.

Regis, neoficiali Vaičiulaičio ir Joanos Abramikaitės pažintis užsimezgė Lietuvoje: 1941 metų laiškuose Jonui Aisčiui Vaičiulaitis keletą kartą santūriai užsimena apie atmintin įstrigusią „mergaitę“, kurios vardo kadaise prašė pasiteirauti pastarojo mylimosios Aldonos (Tompsonas, 1941, rugsėjo 24; Vaičiulaitis, 2013, 74). Karo viesului užklupus Europą, ši draugystė nutrūksta – Aisčiui išsitariama, jog štai „jau metai bus – nė ženkle, nei žinios“ iš jos (Vaičiulaitis, 2013, 74). Vaičiulaitis nežinojo, kad Abramikaitė 1944 metais iš Lietuvos pasitraukė į Austriją. Epistoline jų santykio istorijos pradžia galima laikyti 1946-uosius¹, kai artimiau laiškais susipažįstama už Lietuvos ribų, esant skirtinguose žemynuose: ji – „išvietintųjų prieglobstyje“ Vokietijoje, jis – Amerikoje. Kelerius metus trukusio susirašinėjimo atsekti neįmanoma, nes pirmojo išlikusio Vaičiulaičio laiško Joanai data – 1948 m. rugsėjo 13 d., kai jau baigiami tvarkyti Joanai atvykti į Ameriką reikalingi oficialūs iškvietimo dokumentai. Vaičiulaitis, pasinaudoja karo veteranams² JAV vyriausybės suteikta teise pasikviesti nuotaką, bet leidžia jai pačiai nuspręsti, ar laiškais užmegztas santykis jiems susitikus virs realybe („Mane vis maudžia vienas dalykas, kuris svarbus, o mažai tepaliestas. Matai, jeigu kartais, kai atvyksi, mudu „nesusigiedotume“, tai būtų Tau kebliau. Tokiu atveju, po trijų mėnesių, vėl gražina, iš kur atvykai...“, Skrantonas, 1948 m. rugsėjo 13 d., MLLM GEK 71954)³. Pirmajame laiške justu natūralus nerimas atsiveriančiai naujai patirčiai, o likusiuose

¹ Vaičiulaičių dukros pasakojo, kad „1946 metais Joana Abramikaitė pradėjo susirašinėti su pažįstamu rašytoju A. Vaičiulaičiu, kuris gyveno Amerikoje. Jų draugystė stiprėjo laiškais“ (Kulvietienė, 2003). Tai, kad šie metai ženklina svarbų įvykį asmeniniame Vaičiulaičio gyvenime, pastebime iš 1946 m. kovo 26 d. laiško Aisčiui, kuriame jis rašo, jog stengiasi „išgirsti balsą iš Vokietijos...“. „Balsas“ – tai užuomina apie Abramikaitę, tuo metu gyvenusią Vokietijoje (Vaičiulaitis, 2013, 100).

² 1943 m. kovo 16 d. Vaičiulaitis buvo pašauktas į JAV kariuomenės privalomąją tarnybą. Tarnavo aviacijos techniniame dalinyje (Majami Biče, Floridoje).

³ Toliau cituojant Vaičiulaičio laiškus, bus nurodoma tik vieta, data ir bibliografinis numeris.

įžvelgtina savaiminė žmogiškosios kasdienybės vertė, nušviesta dviejų žmonių sandoros. Tai leistų šią korespondenciją priskirti intymiajai epistolikai – „meilės laiškų“ porūšiui. Vis dėlto, kas privačių Vaičiulaičio laiškų atveju tarsi savaime nurodytą į tai, kas itin asmeniška, t. y. *intymu*, šiame tyrime tampa dvilype metodologine problema, apimančia ir intymumo sampratą⁴, kurios ribas nelengva apibrėžti, ir intymiosios epistolikos tyrimo kriterijus, kurie priklauso nuo įvairialypio jos pobūdžio (meilės laišakai, kelionių laišakai, laišakai-prašymai ir pan.)⁵.

⁴ Vakarų Europoje, pasižyminčioje autobiografinės raštijos gausa, atliekami išsamūs tyrimai, susiję su intymumo sampratos geneologija, funkcionavimu ir transformacijomis skirtingomis epochomis. Minėtini Elisabeth Lebovici, Brigitte Diaz ir José-Luis Diaz, Jelena Jovicic, Véronique Montémont, Anne-Claire Rebreyend ir kt. darbai, kurių koncepcijos yra tapusios šio tyrimo atraminiais taškais. Turint mintyje, kad intymumas epistoliniuose asmeninio pobūdžio tekstuose daugeliu aspektų (pvz.: kaip asmens vertybių sistema, kaip „aš“ konstrukcija, pasirodanti literatūrinuose tekstuose ir pan.) gali būti susijęs su subjektyvumo problema, šio tyrimo kontekste reikšminga tampa Dalios Satkauskytės studija *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje* (2008). Lietuvoje ši tema plačiau netyrinėta, nes fundamentalių tyrimų, skirtų šiai sampratos genezei ir funkcionavimui lietuvių literatūroje (plačiąja prasme), apimančių konkretų istorinį laikotarpį, nepavyko aptikti. Intymumo sampratai skirtų darbų lietuvių akademinėje terpėje apskritai nedaug, išskyrus keletą ši aspektą pristatančių sociologinių straipsnių. Vienas jų: Maslauskaitė A., 2000, Trys variacijos intymumo sociologijoje tema. – *Kultūros sociologija*, 3–4, 1–29. Straipsnis skirtas intymumo sampratos aptarimui trijuose sociologiniuose projektuose: Georgo Simmelio, Peterio Bergerio ir Hansfriedo Kellnerio bei Anthony Giddens. Arčiausiai semantiškai artimų *intymumui* sąvokų – privatumo, tarpasmeniškumo, tai, kas priklauso uždarami namų erdvei, paminėtinas 7-asis *Baltų lankų* (1996) numeris, skirtas erosui ir erotikai, tad labiau išryškinantis fiziologinį kūno aspektą. Pasižvalgius po lietuvių literatūros kritikos lauką galima aptikti Elenos Bukelienės, Viktorijos Daujotytės ir kt. straipsnių, kuriuose ši sąvoka vartojama gana aptakiai, su referencija į „sunkiai apibrėžiamus dvasinius, jausminius turinius“ (Bukelienė, 2005, 318) ar į juntamas „intymiąsias formas“, susijusias su riba, paslaptimi, atstumu.

⁵ Nors per pastaruosius dešimt metų Lietuvoje skiriamas vis didesnis dėmesys egodokumentikos studijoms, tačiau asmeninio pobūdžio epistolika, nepaisant pavienių literatūrologių (Raškevičiūtė J. Ž., 2011, *Janinos Degutytės pasaulėvaizdis: poezija, laiškai, autobiografiniai tekstai*, daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Botkina N., 2011, *Epistolinio pasakojimo struktūros ypatumai: Marinos Cvetajevos laiškai*, daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Vanagaitė G., 2015, Vaižganto laiškai Klimams: laiškų kaip autobiografija. – *Acta Litteraria Comparativa*, 17, 172–183; Klišienė N. 2015, Epistolinė „dramaturgija“: Sofijos Čiurlionienės laiškai dukrai. – *Literatūra*, 57 (1), 43–57; Kučinskienė A., 2016, *Juozo Tumo Vaižganto epistolinis diskursas*, daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; ir kt.) mėginimų ją analizuoti, vis dar laukia išsamesnių tyrimų. Viena iš priežasčių yra susijusi su vienakrypte metodologine koncepcija, kaip teigia Aurelija Tamošiūnaitė, lenkiškojoje tradicijoje (kaip ir lietuviškojoje) ilgai vyravusiu tradiciniu požiūriu į autobiografinius šaltinius, t. y. „skelbti ir tirti žymių, svarbių politikos ir kultūros pasaulio veikėjų tekstai. Skaitant šiuos tekstus, buvo bandoma susidaryti tam tikros epochos kultūrinį, istorinį kontekstą,

Asmeninio pobūdžio laišakai, nepaisant to, kaip jie būtų klasifikuojami (šeimyniniai, meilės ar draugystės laišakai), turi vieną bendrą dėmenį, priklausantį asmeniškumo arba intymumo konceptui: neatsitiktinai Brigitte'a Diaz ir José-Luisas Diaz'as asmeninį laišką vadina „oficialiu“, intymumą įtvirtinančiu aktu, suteikiančiu jam realumą (Diaz B., Diaz J.-L., 2009). Pernelyg nenuolstant nuo šio žodžio etimologijos, kreipiančios į žmogaus vidujybę, t. y. asmeniškiausių patirties dimensiją, susiduriame su viena bendriausių ir dviprasmiškiausių sąvokų, kuri vis dėlto yra reliatyvi ir iš esmės priklauso nuo laiko ir erdvės kontekstų. Tai žodis, kuris turi savo „istoriją“: pirminę asmens, glaudžiai susijusio su kitu, kontaciją XVI a. pakoregavo, įvesdamas papildomą vidinio, slepiamo nuo kitų, asmens gyvenimo reikšmę; XVIII a. žodis „intymumas“ buvo pritaikytas raštams, kurie apskritai nebuvo skirti viešumai; XIX a. šis žodis apibrėžia vietą ar atmosferą, sukuriančią ar primenančią vietovę (ar tai būtų fizinė, ar dvasinė), kurioje jaučiamasi atsiribojus nuo aplinkinio pasaulio. Privačios srities, individo paslapties idėja perimama romantizmo epochoje, norint apibūdinti tai, kas yra griežtai asmeniška, ir kas apskritai slepiama nuo kitų (intymumas susijęs su kūniškais santykiais)⁶, o žvelgiant iš nūdienos perspektyvos, nesunku pripažinti, kad ši sąvoka yra tapusi keistu paradoksu, kurį glaustai galima nusakyti žodį *intymumas* apibendrinusios Elisabeth'os Lebovici teiginiu – „kažkas, kas yra paslėpta, po jį knaisiojamosi ir iš vidaus, ir iš išorės“ (*enfouie et fouillée, dedans et dehors*) (Lebovici, cit. iš: Montémont, 2009).

Tačiau grįžkime prie metodologinio šio tyrimo aspekto. Minėjome, kad intymumo samprata priklauso nuo istorinio laiko ir erdvės kontekstų, tačiau sykiu yra glaudžiai susijusi

pasaulėvaizdį. Vidinis autorių pasaulis, jų santykis su tikrove nebuvo tiriami“ (Tamošiūnaitė, 2014). Tą pačią problemą, tačiau iš kito žiūros taško išryškina ir archyvarė Rima Cicėnienė: „[...] ilgus metus svarbiausias tvarkytojų dėmesys kryo į dokumentus, liudijančius politinį, visuomeninį ar kultūrinį šalies gyvenimą. Asmeninį gyvenimą liudijančių rankraščių aprašai nebuvo detalizuojami“ (Cicėnienė, 2013, 170).

⁶ Labai išsamiai šios sąvokos funkcionavimą ir transformacijas prancūzų žodynuose ir enciklopedijose aptarė prancūzų leksikologė Véronique Montémont (2009).

su epistolinio subjekto reprezentacija⁷ ar autoreprezentacija. Žvelgdami iš šio taško, intymumą (asmeniškumą) suvokiame kaip fenomeną, išviešinantį į komunikacijos mechanizmą įrašytą adresanto savirežisūrą (kitais žodžiais tariant, rašančiojo autoreprezentaciją). Laiško atveju šis „dialogas“ apimtų ir pasirinktą *kitą* – sielos draugą ar / ir laišką rašančiojo *alter ego*⁸. Būtent per šią prizmę Vaičiulaičio laiškuose bus analizuojama diskursyviųjų modalumų visuma ir aptariami teminiai kodai, retorinės priemonės, pragmatiniai efektai, nesiekiant rekonstruoti laiškų autoriaus gyvenimo, juolab gilintis į psichologinį jo paveikslą. Literatūrinių tekstų analizės pagrindu susiformavusi nuostata⁹, kad kalbantysis, kurdamas savo žodinių pasaulį kaip objektą, tuo pačiu pateikia vienokį ar kitokį savo tapatybės modelį – taip pat artima ne vienam epistolikos tyrinėtojų (Benoît'ui Melançonui, Jovicic ir kt.), tad reikšminga ir šiame tyrime.

* * *

Laiškas – *kito* (nesančiojo šalia adresato) kūno pakaitalas, arba tiksliau tariant, jo kalbėjimo substitutas. Žvelgiant iš besimainančių vietomis adresanto ir adresato perspektyvų, laiškas pačia bendriausia prasme laikytinas „nesančiųjų diskurso“ tarpininku, užtikrinančiu komunikaciją tarp dviejų asmenų. Asmeninio pobūdžio epistoliniams tekstams būdingas specifinis, jį [komunikaciją] apibūdinantis bruožas: dialogas visada yra nukreiptas į *kitą*. Epistolinio rašymo akte visuomet juntamas adresatas, anot Javovic, iš pirmo žvilgsnio, gali būti vertinamas kaip savotiška

⁷ Reprezentacija šiame kontekste suvokiama kaip kalbėjimu kuriamo pasaulio sinonimas.

⁸ Prancūzų semiotikas Ericas Landowski teigia, kad rašant visuomet tam tikru būdu susidvejinama, nes už sakančio „aš“ ribų projektuojamas kitas – sakomas „aš“: tai vis dar „aš“, bet jau tapęs „kaip kitas“, – kitas tiek, kad dažnai pirmasis vargiai beatpažįsta save antrajame, „popieriuje išguldytame“ „aš“, kuris įdiskursintas išslysta savo „autoriui“ iš rankų (Landowski, 1997, 199–200).

⁹ Šią teorinę poziciją, remdamasi skirtingais Vakarų Europos filosofų, literatūrologų darbais, plačiai pristatė literatūrologė Dalia Satkauskytė knygoje *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje* (Satkauskytė, 2008, 17–42).

kliūtis spontaniškumui, būtinam tokio tipo laiškuose (Javovic, 2010, 20). Tad epistolinio subjekto tapatybė, remiantis minėtos mokslininkės įžvalgomis, įsisteigia trimis abipusio bendravimo būdais: pirma, dialoginė situacija sustiprina „aš“ išraišką; antra, *kito* buvimas, kurio poziciją fiksuoja epistolinė sutartis¹⁰, – tai galimybė tarpasmeniniam santykiui, t. y. emociniam, jausminiam ryšiui tarp laško autoriaus ir to *kito*, už(si)megzti; trečia, atsidūręs *kito* akivaizdoje, epistolinis subjektas tarsi kviečiamas „atsiskleisti“, taip atveriamas kelias savirežisūrai (*mises en scène de soi par soi*) (Jovicic, 2010, 20–21).

Vaičiulaičio laišakai žmonai priklauso privataus bendravimo sferai, ne viešumai, o asmeniniam gyvenimui. Tad laiško kaip *medijos* pasirinkimas ganėtinai gerai signalizuoja apie tai, kad nepaisant, kokie šie laišakai bebūtų konfidencialūs, intymumui reikalinga „scena“. Pasak Brigitte'os Diaz ir José-Luiso Diaz'o, visų pirma – rašymo „scena“, idant ši giliausia intymumo vidujybė pasirodytų ir būtų atpažįstama kaip tokia. Kaip tik dėl to, kad laiškas yra adresuotas *kitam* ir kyla iš noro atsiskleisti, išsiveržti iš uždarumo, vadinasi, taip pat ir viešumos troškimo (koks jis bebūtų minimalus), jis yra išraiškos forma, kuri geriausiai užtikrina asmeniškumo išviešinimą: „Ir lyg suskaudo širdužę – taip jau baigiasi šie mūsų raštai, tos ilgos dienos, per kurias tiekos gerų žodžių vienas antram siuntėme. [...] *Tuos lakštus apie ją [dukra Danutę Vaičiulaitę] sudėsime į knygą – ir tegul tai bus jos dienoraštis, kuris bus toks įdomus ateities dienose skaityti [kursyvas – N. K.]* (Niujorkas, 1951, lapkričio 30, MLLM GEK 72050).

¹⁰ *Epistolinės sutarties* sąvoka „nukaldinta“ remiantis Philippe'o Lejeune'o „autobiografinės sutarties“ apibrėžtimi, tačiau teoriškai mažai aktualizuota. Janetos Gurkin Altman veikale *Epistolarity: Approaches to a Form* (1982) epistolinė sutartis iš esmės sudaroma arba susidaro adresantui trokštant priversti adresatą jam atsakyti; sociologas Vincentas Kauffmanas vartoja *epistolinio kontrakto* sąvoką, ją taikydamas tik Gidėo ir Valėry susirašinėjimo atveju, bet ganėtinai abstrakčiai. Melançonas, analizuodamas Diderot laiškus, išskiria keletą epistolinės sutarties aspektų: įsipareigojimas reguliariai atsakyti į laiškus ir atsisakymas tylėti (arba vėluoti su atsakymu). Nesant šios pirminės sąlygos, jokia sutartis negalioja. Plačiau apie tai žr.: Melançon, 1996, 134–137.

Asmeniškame laiške kalbantysis junta būtinybę išsipasakoti, rašymu kurdamas erdvinį ir laikinį scenografijos planus, kurie nurodo į adresatą arba į save patį, arba apima abu šiuos komunikacinio mechanizmo sandus. Tai būtina sąlyga „intymumo įspūdžiui“ įtvirtinti, o šiam tikslui įgyvendinti pasitelkiamos tam tikros kalbinės strategijos. Vaičiulaičio atveju, jausmas užsklendžiamas tekste, kad tai, kas itin asmeniška, taptų estetizuota ir tik vos juntama (panašią kalbos strategiją aptinkame geriausiose Vaičiulaičio novelėse):

Atsimeni aną rytą dykumoj?

Anksti išėjau pasivaikščioti. Aplink stūksojo kalnai, kvėpėjo dykumų žolė, prabėgo vienintelis kiškis – ir nieko daugiau anoje rytmečio tyloje.

Ir tada Tu atėjai pas mane, vilkėdama tą violetinę indėnų suknelę.

Taip, nieko daugiau nebuvo, tik Tu ir aš visoj dykumoj tarp kalnų.

Tu stovėjai prieš aną didžiulę uolą, lyg ištašyta kaip kokia milžiniška Mozės įstatymų lenta, ir patekėjusi saulė švietė ant Tavęs.

Tai ir yra Tavo paveikslas: Tu, vienų viena, prieš aną uolą ir skaidri saulės spinduliuose. ([Betesda], 1987, lapkričio 18, MLLM GEK P56157)

„Ar atsimeni?“ – nuolat pasikartojanti frazė Vaičiulaičio laiškuose. Prisiminimų, laiko, erdvės motyvai jo korespondencijoje nėra reti, bet lemiamos reikšmės turi atmintis – vidinės epistolinio subjekto tikrovės ekvivalentas, supinantis praeitį, dabartį ir tam tikra prasme ateitį. Tačiau šie trys laiko sandai svarbūs tik per santykį su adrese: „ar atsimeni?“ nurodo į „aš atsimenu“ ir į tam tikrą bendrą laiškų kuriamą erdvę, sujungiančią *aš* ir *tu*. Būtent šis santykis leidžia epistoliniam laiško subjektui subtiliai atsiskleisti pirmuoju asmeniu: „Tu esi kur nors taip arti, kad aš jaučiu Tavo buvimą“ (Srantonas, 1948 lapkričio 30, MLLM GEK 71962); „Kaip aš norėčiau Tau kalbėti gražiausiais žodžiais, ir vis negaliu“ (Srantonas, 1948 gruodžio 1, MLLM GEK 71963); „Tu esi čia, tik neregima, ir jauste jaučiu, kaip Tu stovi anam kambario šone, prie knygų. Jei atsigręžčiau, ar Tu būtum ten? Kodėl Tu nuskrendi, kai žvilgsnis ieško Tavęs...“ (Srantonas, 1948 gruodžio 13, MLLM GEK 71967).

Cituotas laiško fragmentas išryškina pasirinktą kalbinę strategiją, kurią galėtume įvardyti „objektyvizuotu“ subjektyvumu (susijusiu ne tiek su atvirai intymia „aš“ raiška, kiek su adresanto žvilgsnio trajektorija), kuris nepasiduoda atvirai asmeninio jausmo „metaforizacijai“ ar hiperbolizuotai jo išraiškai, priešingai nei teigia Marie-Claire Grassi, apibūdinusi meilės laiško ypatumus:

Stiliaus atžvilgiu [meilės] laišku būdingas specifinis ritmas, kurį kuria trijų gramatinių – esamojo, būtojo, būsimojo – laikų vartojimas, hiperbolizuota jausmų raiška, dialogizmo galia, imperatyvas – tikras meilės reikalavimas. Teminiu atžvilgiu jam būdinga visiškas arba beveik visiškas vienalytiškumas: kalbama tik apie savo meilę. (Grassi, 1998, 94)

Cituotame Vaičiulaičio laiško fragmente meilės „iškalbėjimą“ pakeičia trumpi, lakoniški sakiniai, sudarantys po atskirą pastraipą. Jie nesukelia jokios nuoseklaus kalbėjimo iliuzijos. Priešingai, pateikiamo scenovaizdžio „frontalumas“ (statiški vaizdai tartum išretina erdvę) kuria tam tikrą neišsakymą bei palieka laišką skaitančiosios vaizduotei užpildyti praleistas vietas. Moters (Joanos) figūra žodžiais tapomame „peizaže“ jau pati savaime yra ženkliška, kai meilės, artumo jausena atsiskeidžia netiesiogiai pateikiant retrospektyvią erdvinių nuorodų „mozaiką“. Primenantis IV-ojo dešimtmečio lietuvių tapytojų peizažus šis vaizdas neturi jokio buitinio aktualumo, o įgauna tam tikrą kultūrinio archetipo statusą su jam būdinga semantika.

Vaičiulaičio laiškuose detalė įgyja prasmę tik per santykį su būties visuma, kurioje ji įsitvirtina, ir kurioje įsitvirtina ta, į kurią kreipiamasi. Joana – yra tas „pastolius“, kuris laiko vidinį Vaičiulaičio pasaulį, ji jam yra ir rizika, ir tam tikra paslaptis, ir gyvenimo suteikta malonė¹¹ („Kartais man vaidenas, kad to gerumo tiek daug, jog aš nevertas tokios malonės“ (laiškas be datos, MLLM GEK P56160)) – tai, kas laiškuose atsiveriančiam gyvenimo patyrimui suteikia tam tikrą universalumo žymę:

¹¹ Nuo pat pirmųjų Vaičiulaičio laiškų iki paskutiniojo adresatė suvokiama kaip gyvenimo duota malonė.

Dabar aušta rytas – ateina Tavo diena.

Mes nesustabdysim nei tų metų, nei dienų, nei sekundžių.

Bet žiūrėk:

Už langų, tavo daržely, pražydo Tau dvi rožės.

Ir viena iš jų, gražiausia, stiebiasi į Tave ir sveikina Tave – Tavo šventėje.

Ir šalia tavo gėlių jau atskrido paukštė, – turbūt kardinoliukas.

Jis dar tyli, bet gal tuoj uždainuos Tau savo dainą.

Anapus tų debesų jau kyla saulė, nors jos dar nematyti.

Kai ji pažvelgs pro debesų ūkus į žemę, – ten nusišypsos ir sumirguliuos upelio banga, ten nusišvies praeinančio žmogaus veidas, ir visai žemei bus smagiau.

Taip ir mūsų dienos – su jų bėgimu ateina liūdesiai ir debesys.

Bet štai žydi rožė, dainuoja paukštė, ir antai sušvinta pragiedruliai. (Betesda, 1978, lapkričio 18, MLLM GEK P56143 Prieraišas prie datos – „Anksti rytas“).

Vienu metu pateikiamos erdvės ir laiko perspektyvos (reiškiamos vietos prielinksniais „už“, „šalia“, „anapus“ bei vertikale, kurią netiesiogiai ryškina *kylanti*, tačiau dar nematoma saulė“; „ankstus rytas“ – laiko nuoroda). Kiekvienam vaizdo elementui suteikiama ypatinga reikšmė, tačiau juos jungia toji, kuriai šie žodžiai skiriami. Teigiantis meilę, tačiau išlaikydamas atstumą ir savo paties, kaip *kito* atžvilgiu, ją „apgaučia“ paprastomis buities, kasdienio pasaulio detalėmis, o per jų prizmę atskleidžia būties grožį (jis savaip susideda ir iš meilės, prieraišumo, ištikimybės, harmonijos pajautos).

Galima sakyti, kad tai, kas *intymu* Vaičiulaičio laiškuose, nepaisant istoriškai susiklosčiusių šio žodžio reikšmių įvairovės, nėra tik griežtai asmeninė tikrovė, nes *kitas* čia visada „dalyvauja“ – turimas mintyje, ne tik adresatas ar būsimas tų laiškų skaitytojas, o pats rašantysis, nesvarbu, ar tai būtų konkretus (suvokiant riziką būti išviešintam), ar simbolinis jo veiksmas, kurį įgalina auto-kontrolė, primesta socialinių, kultūrinių normų ar gyvenimiškos patirties. Šį, su meilės laiškais susijusį „epistolinės dviprasmybės“ pobūdį, išryškina ir Rolandas Barthes’as, teigdamas, jog meilės laiškas yra dialektiškas, ši figūra „sykiu ir tuščia (užšifruota), ir

ekspresyvi (pritvinkusi noro išreikšti troškimą)“ (Barthes, 1977, 187). Minėtos epistolinio diskurso formos specifiškumas, anot jo, glūdi socialinio, istorinio ir kultūrinio kodifikavimo procesų¹² ir individualios raiškos įtampoje. Vaičiulaičio asmeninė korespondencija atskleidžia, jog absoliučiai formalių kriterijų, kurie leistų apibrėžti meilės laišką – nėra, nes, anot Mireille'ės Bossis, „dažnai ieškoma meilės žodžių, pamirštant, kad jų nėra, išskyrus tuos, kurie intymų jausmą gali išreikšti pagal tą kontekstą, kuriame jie yra vartojami“ (Bossis, cit. iš: Jovicic, 2010, 201).

Vaičiulaičio laiškų žmonai saviraiškos savitumas akivaizdžiau išryškėja juos palyginus su Mikalojaus Konstantino Čiurlionio laiškais Sofijai (Čiurlionis, 1973, 13–151) būtent intymiosios epistolikos tyrinėtojų (Melançon, Kaufmanno, Jovicic) akcentuojamo *kito*, t. y. pačiam laiškų autoriui priskiriamo retrospektyvaus žvilgsnio į save patį, aspektu.

Pasižymintys kalbine meilės jausmo intensifikacijos raiška (emocinė amplitudė, jausmų bangavimas ir pan.), Čiurlionio laišakai Sofijai traktuotini kaip itin ryškiai reprezentuojantys romantinių, artimą XIX a. pradžios epistolinei meilės tradicijai, intymumo kultūrą. Intymus kalbėjimas, transcenduojantis vidinio ir išorinio, „aš“ ir „kito“ ribas, suimamas vienu žodžiu *išsisakyti* – jį galime laikyti pagrindiniu asmeninės Čiurlionio korespondencijos leitmotyvu. Taip epistoline čiurlionišką scenografiją sukuriamos ne tik palankios sąlygos išsiskakymui (tai asmeninio pobūdžio laiškas būdinga ypatybė), bet, šiuo konkrečiu atveju, ypač hiperbolizuojant „aš“ kalbėjimą:

¹² Meilės jausmas suvoktinis ir kaip fenomenas, kurį Vakarų civilizacija pavertė sociologiniu-istoriniu objektu idant skleisčių skirtingas tuo metu kultūroje galiojusias konvencijas ar per šimtmečius evolucionavusius požiūrius (Platonas, Spinoza, Kierkegaardas, Fromas, Berdiajevas ir kt). Kaip pastebi medijų ir kultūros tyrinėtoja Almira Ousmanova, Vakarų kultūros istorijoje „dėl filosofinių meditacijų „meilė“ įgijo ne tik aukščiausios etinės vertybės, bet ir privilegijuoto reprezentacijos objekto literatūroje ir mene – su visu savo prieštaravimu bei polisemiškumu – statusą“ (plačiau: Almira Ousmanova, 2010, Apie marksistinę meilės teoriją. – *Athena*, 6, 140–141). Meilė aukštines diskursų gausa ir įvairove pasižymėjo kiekviena epocha, atrasdama vis kitokį kalbėjimo būdą šio jausmo išraiškai – pradedant XII a. prancūzų kurtuazine literatūros tradicija, vagantų poezija, baigiant „intymumo viršūnę“ epistolikoje pasiekusiu XIX amžiumi. (Diaz B., Diaz J.-L., 2009; Jovicic, 2010).

Įsivaizduok, jog maniau, bene išprotėsiu; taip man buvo sunku, liūdna ir be galo ilgu. [...] Aš nesiskundžiu, nors gailėjausi, kad nebesu vaikas ir negaliu taip dorai ir širdingai išsiverkti. Kažkas taip baisiai užgriuvo. Šiandien jau nieko nebijau – tamsos paukštis nuskrido – šviesu taip, matau virš mūsų galvų dvylika vaivorykščių, apie kurias taip nuostabiai pasakei, ir einu visas pas Tave, su Tavim. Zosyte mano, Zosele mieliausia. Žinai, pasirodo, kad paėmei kažką, be ko jau vienas gyventi nebegaliu, o aš dėkingas Tau už tai, nes jau nebenoriu būti vienas, nes su Tavim šimtą kartų stipresnis ir šviesesnis esu. Matai, nes Tu esi mano saulė, tiesa? [...]. (Čiurlionis, 1973, 61–62)

Galima manyti, kad šių laiškų autoriui artima „neužmaskuoto“ teksto strategija, kai atvirai ir tiesiogiai kalbama apie savo jausmus. Vaičiulaičio laiškuose žmonai retai kada pasirodo egzaltuotas, emociškai nuspalvintas, apnuogintas kalbančiojo, atvirai viešinančio savo jausmus¹³ „aš“, veikiau jis pridengiamas, t. y. sutelkiamas į fiksuotus *intymumo*, bachtiniškąją prasme, „chronotopus“. Vaičiulaičio saviraiškai būtina scenografija: reikalingos dekoracijos, sukuriiančios estetizuotą artumo atmosferą, tam tikras ritualas – aplinkybės, įgalinančios atskleisti adresanto vidujybę:

Šiandien čia šviesu ir pavasariška. Rodos, ims ir prasikals kur nors mėlyna žibutė parko pašlaitėje. O vakar grįžtant namo buvo apsiniaukę, tamsu – ir taip vieniša. Kai lyja ir sutemos ateina į žemę, man tokį vakarą vaidenas, lyg visame šiame dideliame mieste būčiau labai vienas, ir kartais atrodo, lyg nė vieno žmogaus nebūtų aplinkui mane čionai. (Niujorkas, 1951, lapkričio 15, MLLM GEK 72040)

Iš ryto penėjau žuvėdras – jų priskrido daugybė iš visų šonų. Ant kranto buvo išlipęs turklys ir paskui žole bėgo į ežerą. Nežinojau, kad jis toks greitas.

¹³ Žinoma, esama laiškų, kuriuose tiesiogiai išreiškiamas santykis su mylimu žmogumi: „Tu pabūki čia viena, o aš mąstysiu apie Tave ir Tavęs ilgėsiuos“; „Ir aš Tave myliu – taip labai. Myliu taip, kad noriu būti vienas balsas, viena kelionė ir vienas lūkestis su Tavim“ (laiškas be datos, MLLM GEK P56160); „Ir duok man Tavo ranką, kurią čia jauste jaučiu – ir Tavo akių žvilgsnį“ (Scrantonas, 1960, liepos 8, MLLM GEK P56128); „Aš tik noriu Tau pasakyti, kaip Tu man brangi ir miela esi. Kiekviena diena su Tavim – ištisas džiaugsmas ir nusiramimas“ (laiškas be datos, MLLM GEK 72052).

Čia taip ramu, kad net ausyse spengia tylą.

Anksti nubudęs, aš vis galvoju, ar Tu nepramiegojai.

Ir vėl sakau: Tu turėtum būti čia ir pagaliau atsilsėti. (St. Petersburgas, 1983, balandžio 15, MLLM GEK P56191)

Vienafraziškai ar keliafraziškai vaičiulaitiškos „scenografijos“ epizodai tampa savotiškais epistolinėmis „remarkomis“ – nuorodomis skaitančiajai laiškus, – jomis laiko ir vietos sutaptimi („čia šviesu ir pavasariška“, „grįžtant namo“, „kai lyja ir sutemos ateina“ ir pan.) tarsi įrėminami emocinės, netgi egzistencinės būsenos momentai („ir taip vieniša“, „lyg [...] būčiau labai vienas“, arba ramu, „kad net ausyse spengia tylą“). Būtent šiomis nuorodomis „kuriamą“ rašančiojo vidujybės scenografija, apimanti tai, kas priverčia pamatyti nematoma.

Vaičiulaičio laišakai, kaip ir būdinga asmeninio pobūdžio laiškam, prasideda iš noro kreiptis („Joana“, „Aukso Spurgele“, „Mano Joanėle Brangi“, „Joanėle Branguolėle“), o baigiasi parašu – „Tavo Antanukas“, tačiau tokio pobūdžio epistolikoje tai nėra vien formalūs, tradiciškai nusistovėję laike laiško rėmai, o, anot Jurijaus Lotmano, tarp teksto ir auditorijos susiformuojantis dialoginės prigimties santykis, grįstas ne tik greta atsiduriančių pasakymų kodų bendrumu, kitaip tariant, galimybe susikalbėti, bet ir tuo, jog du „besikalbantys“ laiškais asmenys turi tam tikrą *bendrą atmintį* (Lotman, 2004, 154). Vaičiulaičio laiškuose dialoginis santykis remiasi adresanto ir adresatės bendros patirties zonomis (tai ne tik pirmo susitikimo prisiminimas, dukterų gimimo stebuklas, bet ir taip vadinamos „atminties vietos“), kurioms aktualizuoti pakanka užuominos. Susijusios su tam tikromis, tik jiems vieniems reikšmingomis „atminties vietomis“, šios užuominos nuolat laiškuose pasikartoja vienu ar dviem sakiniais:

Ar atsimeni, kaip skambėjo akmenukas, bėgdamas per Elmhursto ežerą? ([Betesda], 1978, gruodžio 26, MLLM GEK P56144 Prierašas: įrašas laiško viršuje: 1948–1978. XII. 26);

Arba dar kartą pereiti tuo girių keliu, kuriuo kadaise vaikščiojome Elmhurste ir kurį su tokiu mielu dvelktelejimu širdyje atsimenu (Niujorkas, 1951, rugsėjo 11, MLLM GEK 72056);

P. S. – Ir vėl: atsimenu, kaip Tave pirmą kartą pamačiau anomis dienomis, kaip ėjom į aną vakaronę, kaip Tu iš universiteto grįždavai namo pro Karo muziejų... ([Betesda], 1968, lapkričio 18, MLLM GEK P56130)

Santūriai minimali artumo jausena, kurią išryškina lokalinė (susijusi su tam tikra vieta) semantika, formuoja „intymiąją“ leksiką, nebūtinai pažinią skaitytojams, bet, svarbiausia, atitinkančią laiško adresatės egzistencinius lūkesčius. Vis dėlto įdomiausia Vaičiulaičio laiškuose, kai prabylama apie bendros patirties zonas, kurios skaitytojui (ne adresatei) tampa paslapties tema, perimančia neišreiškiamumo idėją, sutampančia su tuo, kas yra asmeniškiausia, ir kas iš kalbos imperijos išsivaduoja ir yra neiššifruojama. Pavyzdžiui:

Atsimeni aną Kalėdų antrą dieną?

Atsimeni snieguotą žemę

ir

mėlyną vakaro dangų? [...]

O gal jau užmiršai, kokia didinga buvo jūra, kai po audros kilo galingos bangos į krantą, kada mes važiuvom iš Kennebunkporto?

Arba gal atsimeni pirmas mūsų kūčias?

Arba kai Danutė pirmą kartą prašneko pilnu sakiniu?

Arba kai Tu dabar man parodei ilgą, ilgą laukinių žąsų virtinę padangėj?
(1978, gruodžio 26, MLLM GEK P56144, Prieraišas: įrašas laiško viršuje: 1948–1978. XII. 26)

Skaitytojui (abstrakčiam lotmaniškajam adresatui), mokančiam suprasti susirašinėjimo kalbą, tačiau neturinčiam bendros atminties, arba bendros patirties zonų, jungiančių laiško adresantą ir adresatę (Lotman, 2004, 154), – tai tylos zona, tačiau ji, paradoksaliai, kaip ir laiško pokalbio dalyviams, sutampa su betarpiška jutimine intuicija. Ji leidžia pajusti, kas yra dviejų žmonių sandora, suvokiant, jog patirtis kaip patyrimas, išgyvenimas lieka

asmeniška, tačiau išrašyta jos prasmė tampa vieša (Ricoeur, 2000, 30). Vaičiulaičio laiškuose žmonai – būtent jos figūra apima visą jų šeimą – išryškėja tai, kas senąja graikų kalba atitinka meilės sampratą: *eros*, *philia* ir *agape* – visiškas savęs dovanojimas. Save dovanojančioje meilėje trokštama beribio gėrio – laimės – kitam:

Aš galvoju Tau:

Kad Tavo dienos būtų geros,
Kad žvarbus vėjas neužpūstų Tavęs,
Kad Tavo sapnai būtų gražūs,
Ir kad Tavo didelė svajonė ateitų:

Tai, ko gal ir nėra, bet apie ką žmogus vis mąštai ir sieki...

Ir vėl atsimenu: vieną dieną Tu praėjai pro šalį Donelaičio gatve – ir ta diena vėl grįžta man – su Tavim. (Laiškas be datos, MLLM GEK P56159)

Minėjome, kad laiškas yra nesančiojo šalia pakaitalas, tačiau sykiu jis ir epistolinio pokalbio, „aš“ ir „kito“ mainų substitutas. Laiškas kaip epistolikos žanras turi tam tikrą priemonių arsenalą, kurį gali pasitelkti individualia kalba pakeisdamas gestą, balsą, kontekstą. Performatyvumas, anot Melançon, priklausomai nuo laiško tikslo ir priežasties, gali skirtis, tačiau jis visada išlieka (Melançon, 1996, 257).

Apibendrinus, meilės laišakai – vienas iš intymiosios epistolikos porūšių – neretas reiškinyš Vakarų Europos epistolikoje (Bloko, Dostojevskio, Čechovo laišakai žmonai, Čiurlionio laišakai Sofijai ir pan.). Vaičiulaičio asmeninė korespondencija įsirašo į epistolinę meilės laiškų tradiciją, visų pirma, ypatingu savo estetiškumu, ką galėtumėme įvardinti kaip tam tikrą kultūrinį gestą, siekiantį jei ne XVIII a., tai tikrai XIX a. epistolinę tradiciją, žinoma, modifikuotą XX a., tačiau paliekančią bendrą jungtį, susiejančią visas epochas: rašyti laiškus – meilės gestas. Vaičiulaičio laišakai žmonai pasižymi estetinė distancija epistolinio subjekto jausmų raiškos atžvilgiu, tačiau intymumas skleidžiasi per santykį su laiško gavėja, kuri įkūnija artimiausią kalbančiojo aplinką – šeimą. Epistolinio subjekto savirežisūrą veikia ir

laiško rašymo tradicijos (t. y. kolektyvinės autoreprezentacijos), o pastarosios konfigūruojasi pagal tam tikrus socialinius-kultūrinius kodus, priklausomus nuo *vieša* ir *privatu* skirties. Atvirai neekspliciuodamas intymumo, Vaičiulaitis renkasi tokią kalbinę strategiją, kuri nei visiškai pridengia tai, kas yra asmeniška, nei atvirai išviešina rašančiojo laiškus „aš“. Tačiau jis, anot Greimo, sukuria voko „pastogėje“ uždara rašymo erdvę, o ši tarp subjektyvumo terpė leidžia epistolinio pokalbio dalyviams atsiskleisti ir atpažinti vienas kitą (Greimas, 2008, 23). Poetiškai Vaičiulaičio laišškai, idealizuojantys meilės jausmą, išlaiko universalumo dimensiją ir leidžia skaitytojui asmeninio pobūdžio korespondencijoje išvelgti žmogų ir kūrėją, kurie šiuo atveju yra vienas kitą papildantys sandai.

Literatūra

- Barthes R., 1977, *Fragments d'un discours amoureux*. Paris: Éditions du Seuil.
- Bukelienė E., 2005, Intymu ir vieša moterų literatūroje. – *Sambalsiai: studijos, esė, pokalbis*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Cicėnienė R., 2013, Egodokumentai Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių fonduose. – *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje*, sudarė Arvydas Pacevičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Grassi M.-C., 1998, *Lire l'épistolaire*. Paris: Dunod.
- Greimas A. J., 2008. Įžanga į laiško semiotiką, iš prancūzų kalbos vertė Kęstutis Nastopka. – *Baltos lankos*, 28, 22–25.
- Jovicic J., 2010. *L'intime épistolaire (1850–1900): genre et pratique culturelle*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Diaz B., Diaz J.-L., 2009, Le siècle de l'intime. – *Itinéraires. Littérature, textes, cultures*, 4, 117–146. Paris: Pléiade. Prieiga internetu: <http://itineraires.revues.org/585>
- Landowski E., 1997, La lettre comme acte de présence. – *Présence de l'autre: essais de socio-sémiotique II*. Paris: Presses Universitaire de France.

- Lotman J., 2004, Tekstas ir auditorijos struktūra. – *Kultūros semiotika*, sudarė Arūnas Sverdiolas, iš rusų kalbos vertė Donata Mitaitė. Vilnius: Baltos lankos.
- Melançon B., 1996, *Diderot épistolier: contribution à une poétique de la lettre familière au XVII siècle*. Montréal: Éditions Fides.
- Montémont V., 2009, Dans la jungle de l'intime: enquête lexicographique et lexicométrique (1606–2008). – *Itinéraires. Littérature, textes, cultures*, 4, 15–38. Paris: Pléiade. Prieiga internetu: <http://itineraires.revues.org/585>
- Čiurlionis M. K., 1973, *Laiškai Sofijai*, sudarė ir parengė Vytautas Landsbergis. Vilnius: Vaga.
- Ricoeur P., 2000, *Interpretacijos teorija: diskursas ir reikšmės perteklius*, iš anglų kalbos vertė Rasa Malinauskaitė ir Gintautė Lidžiuvienė. Vilnius: Baltos lankos.
- Kulvietienė D., 2003, Tėviškės kapinėse dukterų suglausti... . – *XXI amžius*, 65. Prieiga internetu: http://www.xxiamzius.lt/archyvas/xxiamzius/20030827/atmi_01.html
- Satkauskytė D., 2008, *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje*. Vinius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Simonet-Tenant F., 2009, À la recherche des prémises d'une culture de l'intime. – *Itinéraires. Littérature, textes, cultures: Pour une histoire de l'intime et de ses variations*, 4, 39–62. Paris: Pléiade. Prieiga internetu: <https://itineraires.revues.org/1466>
- Tamošiūnaitė A., 2014, recenzuojama: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje*. – *Archivum Lithuanicum*, 16, 423–438. Prieiga internetu: <https://eltalpykla.vdu.lt>
- Vaičiulaitis A., 2013, *Laiškai*, parengė Ilona Čiužauskaitė, Ernesta Juknytė, Neringa Klišienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.